

Еткіна Ірина, Репіч Злата

Трагедія Голокосту на Чернігівщині за матеріалами усної історії

Найжахливішим злочином нацистського уряду в період Другої Світової війни став Голокост. Наслідки, без сумніву, дають право віднести знищення єврейського населення до найбільш трагічних подій в історії людства. У виступі на жалобній церемонії з ушанування пам'яті жертв у Бабиному Яру президент України Петро Порошенко сказав: «Уявіть собі близько півтора мільйона українських євреїв знищено нацистами. Це – чверть усіх світових жертв Голокосту. Голокост – трагедія планетарного масштабу. Це – злочин не лише проти окремого народу, а супроти всього людства» [1].

Метою даної статті є впровадження до наукового обігу джерел усної історії, які не лише констатують факт існування Голокосту на Чернігівщині, а й показують трагедію через призму сприйняття її жертв, які на той час були ще дітьми. Збирання джерел усних свідчень є надзвичайно важливим завданням сучасних істориків, оскільки свідків цієї трагедії залишилося не так багато.

Жителька Чернігова Сидоренко Лілія Михайлівна, народилася вже під час німецької окупації міста у 1942 р. Її батько – єврей, Шепелєв Михайло Ілліч, воював у Червоній Армії, згодом дійшов аж до Берліну. Її мама, українка, Дорошенко Віра Іванівна мала всього 20 років. Переховувалися у льохах і підвалах втрьох: молода Віра з маленькою Лілією на руках та її мама – Матрона Кирилівна Дорошенко. Сьогодні вже літня Лілія Михайлівна не може приховати сліз, коли згадує розповідь мами про те, що люди їх звідсіля виганяли. Лідія Михайлівна розповідає про унікальний випадок, коли дві жінки з дитиною на руках йшли по окраїні міста, у приватному секторі, та раптом натрапили на молодого німця на вахті, в думках мами промайнуло: «Це все». Але він показав рукою щось на кшталт: «Йдіть звідси!» і вони перейшли дорогу і

заховатися у посадках. Мама була вражена таким вчинком німецького вартового, не розуміючи, чому він їх пожалів.

Пішки тікати до с. Виблі, люди боялися пускати до себе у хату. Погодилася лише одна старенька, що жила в кінці села. На жаль, прізвища своєї рятівниці, що переховувала їх до кінця окупації, Лілія Михайлівна не знає. Та виявилася напрочуд кмітлива: виходила до колодязя розпускати чутку, що до неї приїхала родичка, хвора на тиф. Чутка дійшла до поліцаїв та німців, ті в хату не потикалися. Матрона Кирилівна весь день лежала на лавці як хвора. А молода Віра з донькою Лілією сиділи у комірці, ззовні двері якої були завішані тазом та корзинами. Двері ці відкривалися лише вночі, випускаючи в'язнів комірчини. Так жили близько року. Після вигнання німецьких окупантів повернулися до Чернігова. Там дізналися, що Іллю Файбовича та Анну Борисівну Шепелєвих (єврейських дідуся та бабусю Лілії) німці розстріляли при спробі втекти з Чернігова до якогось села. Разом з ними загинули ще декілька єврейських родин [2].

Отже, поки чоловіки-євреї воювали на фронті, їх українські дружини з дітьми залишалися безпорадними вдома перед антисемітською політикою окупантів, сподіваючись на допомогу рідні, а подекуди і абсолютно чужих людей (на жаль, безіменних праведників світу). Така ж ситуація спіткала родину нашого наступного респондента.

Сокольський Яків Борисович, що народився у 1935 р. у с. Білошицька Слобода Холменського району, згадує що на початку війни його батька, Бориса Абрамовича, єврея за походженням, мобілізували на фронт. Борис Абрамович у 1933 р. тридцятитисячником приїхав до села та став головою сільради, проте колгосп на цей момент вже існував. Від голоду село значно більше страждало у 1947 р., ніж у 1932-33 роках. Але вже у 1939 р. під час чистки партії Бориса Абрамовича звільнили з роботи через те, що він не ліквідував у селі церкву. За словами Якова Сокольського: «батько і в чорта не вірував, він все робив для людей, за це завжди і «отримував». Мати, Ніла Йосипівна (з української родини, де

було прийнято давати чоловікам біблійні єврейські імена), з двома синами залишилася вдома. «Ніхто і не думав евакуюватися, тільки сім'я батька дізналася завдяки зв'язкам, бо чоловік сестри – росіянин, був завідуючим відділу пропаганди обласного комітету партії, вони від'їхали ще до вторгнення німців і встигли вислати свою нову адресу», – розповідає Яків Борисович. Ми бачимо, що радянська влада не тільки не допомогла евакуюватися, а навіть просто не попередила єврейське населення про безжалісні наміри гітлерівської армії.

В Новгород-Сіверському знаходилась комендатура, куди усіх євреїв і звозили задля подальшого знищення. Ніла Йосипівна намагалася захвати двох синів Олександра та Яна (Яковом він став за наполяганням шкільного учителя пізніше) на хуторі Паростовське (4 км від села). Вранці вони поверталися додому і як раз натрапили на поліцаїв, хлопців поліцаї повезли до Холмів. Поки дітей везли, мати йшла слідом, хоч їй казали: «Залиш їх!». Тож і її взяли у сані, потім разом з дітьми вона сиділа у тюрмі. Велика мамина рідня клопоталася про їх звільнення. Врешті відкупилися від поліцаїв золотим годинником, що батьку під час танкових навчань у 30-х роках подарував сам Ян Борисович Гамарник (тому і сина назвав Яном) та батьковим новим костюмом. Але мати після цього ще викликали німці і били. Вдруге висікли шомполами до втрати свідомості. Яків Борисович пам'ятає її страшну посмуговану спину, яку мазали гусячим салом. Складніше було вилікувати душу. Цей випадок ще дав про себе знати після війни, коли вона важко помирала та буквально втратила розум.

Після цього вони були змушені постійно змінювати місце проживання. Двоюрідний брат мами забрав їх до х. Аннівки Семенівського району. Але у весняно-літній період родина Сокольських переховувалася у халабуді в лісі. Через дії партизан Федорова мадяри у 1942 р. спалили х. Анновку. Неподалік діяв Перелюбський загін партизан на чолі з Балабаєм. Тоді дядько Мойсей (українець, родич мами) перевів їх знову до

Паростовського, викопав під підлогою яму, вхід до якої був з-під печі. Там вони з братом цілими днями лежали чи сиділи, встати на повний зріст було неможливо. Виходили зрідка вночі. Весною сидіти там стало неможливо, і їх перевели на горище. Яків Борисович впевнений, що антисемітських настроїв у селі не було, люди намагалися їм допомогти. Поліцаї також знали про існування єврейських дітей у селі, але для проведення каральних акцій німці приводили поліцаїв з інших сіл.

Активність партизан спричинила репресії німців проти місцевого населення. Щоб уникнути розстрілів, чоловіки Білошицької Слободи змушені були йти у ліс. Місяці два з ними у лісі провели і Олександр та Ян Сокольські. Їжу приносили жінки з села. При цьому партизани Попудренка робили наскоки на село та забирали селянське зерно. Перед відступом німці заклали вибухівку та запалили приміщення колишньої земської школи. Вогнище перекинулося на сусідні будинки.

Після фронту Борис Абрамович Сокольський, хоч і був безпартійний, став головою колгоспу. У 1947 році був страшний голод, селяни опухлі ходили. Тоді Борис Абрамович наважився зарізати вола, тож людям давали тарілку супу та хліб. Це врятувало багатьох. Врешті голову колгоспу за це судили та призначили повернути державі 4,5 тисячі рублів. Родина Сокольських жила в напівземлянці і батько хотів відбудувати хату, тож йому привезли ліс, він цим лісом і закрив борг [3].

Хоменко Леонора Матвіївна, 1940 року народження розповідає все зі слів своїх батьків Вільямського Моталя Давидовича та Римаревської Валентини Степанівни (українки). Родина намагалася втекти з Чернігова, вже окупованого німцями. Сіли на баржу з іншими людьми, був ранок, ще було темно, і тут з'явилися літаки, почали кидати бомби. Якийсь чоловік на баржі почав світити ліхтарем, тоді інші схопили його і кинули в воду. Тільки баржа дісталася київського мосту, як всі були змушені зійти на берег. Валентину Степанівну заділо осколком, вона собою прикривала доньку. Рана не була глибокою, поряд відступав воєнний шпиталь, їй тут

же надали допомогу. Іти далі було неможливо, тож батько десь знайшов воза і родина поїхали додому.

Жили вони на Лісковиці, в першому Холодному Яру (зараз вулиця Олеся Десняка), будинок 11, він і зараз там стоїть. Їхня сусідка, Жирнова Аня, до війни артистка театру, який розміщувався на території Єлецького монастиря, під час окупації працювала у гестапо, хотіла собі забрати частину будинку, що займали Вільямські, і заявила поліції, «що єврей-партизан повернувся». Гестапо розміщувалося неподалік у приміщенні, відомому чернігівцям як палац будівельників. Прийшли німці, застрілили велику собаку. Моталь Вільямський в цей час перевдягав доньку. Німці питають: «Кіндер?». Моталь відповів, що це дитина тієї жінки і кинув доньку дружині.

Євреїв зібрали біля стоматології навпроти міської лікарні, недалеко від ринку. Їх роздягнули, залишили в одних штанях. Моталь та ще декілька осіб вирішили вистрибнути з другого поверху. Він побіг на базар, ховався серед возів, німці почали облаву, але Моталь встигнув натягти якусь гімнастерку, тож його забрали як військового. Це побачив знайомий машиніст на вокзалі, і розказав Валентині Степанівні. Вона побігла з продуктами на вокзал, вони встигли побачити один одного, хоч і не змогла передати чоловіку харчі. Але знала головне: він живий. Моталь Давидович Вільямський в якості військовополоненого був вивезений у концтабори спочатку до Польщі, а потім у Німеччину. Після війни розповідав, що у таборах били та знущалися. При зрості у 190 см, він мав вагу близько 40 кг. Там був знайомий з Чернігова, лікар, який знав, що Вільямський – єврей, і видав його. Але Моталь Вільямський був не обрізаний, тому німці не повірили доносу. Зрадника цього невдовзі задушили інші військовополонені і викинули з потяга вночі.

Через два 2 місяця після арешту Моталю сусідка знову заявила на Валентину Степанівну, що у неї «жиденя», і їх удвох з донькою забрали в тюрму (на місці сьогоденішнього СІЗО по вул. кн. Чорного). Там було

жахливо: люди похилого віку, малі діти, близько 30-40 осіб у одній кімнаті, в туалет ходили там же. В таких умовах жили 2-3 місяці у зиму 1941-42 років. Вже був назначений день розстрілу, але за день до нього прийшов начальник тюрми і сказав, що ведуть з Бобровиці військовополонених і треба їх десь розмістити. Валентині Степанівні з донькою Леонорою пощастило вийти звідти живими. Леонора захворіла на запалення легень, а додому йти було не можна. Якийсь час дівчинку переховувала у себе у підвалі знайома лікар-педіатр на прізвище Кисель. Побачивши Валентину Степанівну, сусідка-зрадниця спитала: «Де твоє жиденя?», та відповіла, що донька померла у тюрмі. Далі дитину ховали у подруги в одному з найближчих до Чернігова сіл. Від хвороби її вдалося вилікувати за допомогою чужої жінки, яку німці поселили у їхню колишню квартиру. Ця жінка, Кузовлева Ксенія Іванівна працювала прибиральницею у гестапо, у німців крала риб'ячий жир для маленької Леонори. Врешті Леонору забрала далека родичка, багата тітка Полторацька Єлизавета Іванівна, вона жила у провулку Західному, біля школи №10. Там дівчина переховувалася до самого вигнання окупантів з Чернігова у 1943 р. З підвалу Леонора майже не виходила. Там у неї були іграшки, маленькі слоники. До сих пір пам'ятає запах цвілі цього підвалу... Сусіди знали про єврейську дитину, але ніхто не видав. Валентина Степанівна в цей час працювала у річному порту, розвантажувала баржі, інколи вночі провідувала доньку.

У 1945 р. Моталь Давидович був звільнений з полону американцями, якийсь час залишався ще у Німеччині у їх зоні окупації та шив там одяг. Коли повертався додому, то американці запрошували забрати дружину з донькою і їхати в США. Натомість вдома чекали допроси міліції та нічні обшуки НКВС. Очевидно представники радянських «органів» ніяк не могли збагнути, як єврей міг вижити у німецькому полоні. Ці постійні обшуки запам'яталися Леонорі як суцільний нічний жах. Її закривали в одній із кімнат, а вранці – вся квартира догори дригом.

Жирнова Аня на якийсь час втекла, її чоловіка, офіцера НКВС звільнили з посади через неї. Пізніше її судили, дали 5 років, у 1951 році вона повернулася. Прийшла до Моталія Давидовича, падала на коліна та просила пробачення. Він відповів, що ніколи її не вибачить. Більше того, продав будинок, з яким були пов'язані страшні спогади. Після війни у родині народилися ще троє доньок. Батько наказував Леонорі ніколи не демонструвати у документах єврейську національність, писатися українкою, залишатися на прізвищі Римаревська [4].

Отже, радянська держава не тільки не надала допомоги в'язням німецьких концтаборів, а після повернення на батьківщину розпочала їх цькування. Існувала негласна підозра: якщо ти повернувся живий, отже ти зрадник, бо справжні радянські люди мали віддавати своє життя за державу.

Наступна наша респондента, Юмашова Алла Ароновна народилася у 1938 р., в с. Голубичі Ріпкинського району. Її батько Колбовський Арон Аврамович був чернігівцем, який приїхав у село вчителювати (викладав математику), там одружився з учителькою молодших класів Шило (Колбовською) Дар'єю Григорівною, народили доньку Аллу, через 2 роки – Валентину. Але на цей момент Арон Аврамович був призваний до лав Червоної армії, його відправили на східний фронт, а загинув у 1942 році у битві під Сталінградом. Родина отримала звістку «без вісті», але прийшов товариш по службі і розповів про загибель.

Окупація застала Дар'ю Григорівну Колбовську з двома доньками у с. Церковище Ріпкинського району (зараз Новоукраїнське), сім'я не встигла евакуюватися, хоча свекри пропонували виїжджати з ними, тож залишились у бабусі з дідусем – Шиля Григорія Васильовича та Анастасії Артамонівни. Дідуся і бабусю Алла Аронівна вважає своїми головними рятівниками, які готові були «померти за нас або разом з нами». Хоча у тій місцевості були відомі і інші випадки, коли батьки українського хлопця не

схотіли забрати своїх внуків від невістки-єврейки, яка просила сховати лише дітей, а не її саму. Селяни їх за це засуджували.

Їх сусідка, Шило Катерина, порадила заховати дітей, «бо по вулицях ходять поліцаї з іншого села та питаються «жидів». З того часу Аллу та її сестру Валю при появі у селі німецького гарнізону чи поліцаїв з іншого сіл поміщали у схованку під піччю, яку ззовні закривала корзина з дровами. Час від часу вони там удвох лежали і лялька з ганчірок між ними. Влітку їх ховали на горищі. Сусіди їм допомагали, а при появі німців навіть ховали дітей у себе у підвалах, при цьому розбирали сестер по одній, «щоб хоч одна залишилася». Алла Аронівна вдячна їм за те, що ризикуючи своїм життям, їх рятували. Поліцаї свого села іноді починали у селі щось шукати, тоді селяни запрошували їх до вечері за стіл та виставляли чвертку самогону. Тому про обшуки поліцаїв знали задалегідь.

Був один випадок, коли сестри Алла і Валя залишилися самі у домі, і побачили у вікно, як діти один за одним бігають у сусідній двір. Вони відкрили засов, і теж туди побігли. А там якраз з'явилася німецька кухня, і німець, показуючи фото своїх власних дітей, роздавав селянським дітям по пару шматочків цукру-рафінаду, гладив їх по голові. Не обділив німець рафінадом і доньок Арона Колбовського. Але потім їм так «дісталось» від бабусі, що Алла Аронівна яскраво пам'ятає цей епізод і сьогодні.

Дар'ю Григорівна продовжувала вчителювати, хоча одного разу її викликали до району у відділ освіти, і у приватній розмові спитали, чи зможе вона прожити без цієї роботи. Вона була звичною до будь-якої роботи, і погодилася працювати у общині (колишньому колгоспі). Справа була у тому, що одна з вчительок, Ольга Павлівна (прізвища респондентка точно не пам'ятає), поставила питання: чому вона мусить ходити на роботу у інше село, якщо тут працює дружина єврея.

Невдовзі прийшла нова біда – донос від сусідки через два подвір'я, який складався з двох частин, у першій частині зазначалося, що Дар'я Григорівна і ще 3-4 жінки з села крали яблука з саду, а у другій частині, що

вона – жінка єврея, яка веде антинімецьку пропаганду. Від вірної смерті їх врятував перекладач при німецькому коменданті, Лось Микола. Він багато років спочатку в с. Голубичі, а потім у 10-річній школі у Ріпках був учнем Арона Аврамовича Колбовського, якого донька називає «учителем від Бога». Цей хлопець зрозумів, про кого мова, ризикнув і переклав коменданту лише першу частину доносу. Коли після війни його судили, то Дар'я Григорівна відсилала свідчення, що він врятував її сім'ю [5].

Ще один наш респондент Гоман Аркадій Євгенійович добре пам'ятає час окупації, оскільки на її початку йому вже виповнилося 7 років (1934 р.н., народився у Чернігові). Його батько Милявський Євгеній Борисович – єврей, працював завідувачем їдальні. Мати Милявська Парасковія Никифорівна, (дівооче прізвище Гоман отримала від прийомних батьків, оскільки була сиротою), етнічна росіянка, родом з Калузької області.

Батьки Євгенія Борисовича (Милявські) виїхали в евакуацію, узяли з собою тільки дочку Феню, яка зимою впала у колодязь і загинула. Їхня подальша доля невідома. Спочатку вони були проти шлюбу свого сина з росіянкою, але потім з цим змирилися. Дід був дуже релігійним, дотримувався іудейських обрядів, молитви читав.

Перші спомини Аркадія Євгенійовича про війну пов'язані зі сценою поранення сусіда під час бомбардувань Чернігова. Чоловіку відірвало руку, Парасковія Никифорівна намагалася йому допомогти, втягла до себе у квартиру, але він помер. З цього у дитячій свідомості почалася війна. Аркадій Євгенійович яскраво запам'ятав момент першої зустрічі з німцем. Це було 9 вересня вранці, коли вони з мамою повернулися з Лісковиці з храму, де переховувалися у підвалі. Мама прибиралася та звідкілясь виплигнув німець-блондин, і почав кричати: «Матка, матка! Кіндер, кіндер! Арбайт!»

Євгеній Борисович був мобілізований до Червоної Армії, під Києвом потрапив в оточення, якось сам повернувся додому. Зареєструвався на «біржі». Був сонячний день і батько возив з макаронної фабрики (навпроти

ЗАГСу) вугілля конем. Кожний єврей, що стояв на біржі, отримав роботу, а по закінченню дня їх вистроїли і погнали колоною до Рашевщини. Хтось сказав Парасковії Никифорівні, що чоловіка ведуть, вона взяла сина і хотіла стати в цю колону, не розуміючи, що робить. Але назустріч йшла знайома Вишнякова Віра, яка сказала: «Паша, куди ти йдеш?!», і зупинила мати силою. Євгенія Борисовича Милявського розстріляли разом з іншими представниками єврейської громади міста.

Парасковія Никифорівна з сином оселилися на вулиці Красноармійській (під час окупації вул. Коновальця). Щоб вижити Парасковія Никифорівна пішки ходила до Седнева, де міняла сіль на продукти.

Коли по вулиці Станіславського 40 розбомбили квартиру сестер Наталії Костянтинівни та Зінаїди Костянтинівни, остання мала доньку і була вагітною (прізвища респондент не згадав), Парасковія Никифорівна виділила їм одну з двох кімнат у будинку. Але Наталії цього виявилось замало, і вона почала писати доноси в поліцію на дружину та дитину єврея. Уникнути розправи допоміг поліцай Захар Мозговий, що залицявся до вдови. Він підказав говорити, що син не від чоловіка-єврея, а «нагуляний». Жінці довелося не раз ходити у комендатуру поліції, що знаходилася на вулиці Горького. Один з трьох слідчих не повірив у брехню, бо добре знав розстріляного Євгенія Милявського, від нервового напруження Парасковія втратила там свідомість, але слідчі поставилися до неї людяно.

Малий Аркадій на той час намагався менше сидіти вдома, часто ходив у Седнів, де переховувався у знайомої матері, вона допомагала купити у людей продукти. Часто ночував у Чернігові на території сучасного товариства сліпих на дереві, де молодь зробила якийсь «курятник». Завжди спав одягнений, щоб при найменшій загрозі тікати. Хоча на той час зовсім не відчував себе євреєм, що чимось відрізняється від усіх знайомих йому дітей. Разом з усіма ходив у школу в районі п'яти кутів. Усього було 2-3 класи. Всі предмети викладали українською мовою.

Запам'ятав уроки каліграфії, математики. Вчителем був Гоголь Олексій Михайлович, ходив з великою лінійкою, якою регулярно лупцював порушників дисципліни. Директором був Задворний Аркадій Петрович, якого учні називали «дракон».

Отже, в родині Милявських розстріляли батька-єврея. Його дружина та син врятувалися завдяки толерантному ставленню слідчих та захисту одного з поліцаїв. Після закінчення війни Захара Мозгового судили у Львові. Парасковія Никифорівна їздила на суд, намагаючись йому допомогти власними свідченнями [6].

Ми спілкувалися з Віктором Петровичем Бичеком, 1936 р.н., у родині якого ситуація під час окупації була вкрай складною, оскільки єврейкою була мама, і приховати це від німців було складніше. Батько нашого респондента Бичек Петро Георгійович був українцем. Мати Бичек Раїса Ісаківна – єврейка (у дівочтві Сігалова). Родина виховувала двох синів – Віктора та Володимира, що був на рік менший. Жили з батьками Петра Георгійовича на вулиці Г. Успенського, на Лісковиці. Від бомбардувань переховувалися у погребі або разом з іншими у печерах. Віктор Петрович запам'ятав, як дід тримав його за руку та заспокоював, коли на місто падали бомби. Мати за фахом була перукарем. Коли прийшли німці, стригла та голила їх прямо на вулиці. За це німці давали їй повне відро супу. Німці розпитували на вулиці, чи є серед них євреї. Одна з сусідок видала Раїсу Ісаківну, але німець заспокоїв, що вермахт цивільних не чіпає. Порадив боятися підрозділів СС і СД. Віктору Бичеку запам'ятався один з німців, що навідувався до якоїсь жінки на Лісковиці. Той любив дітей: підкидав у повітря жменями цукерки, і спостерігав, як вони шукають їх у піску і їдять.

Почалася реєстрація на «біржу». Петро Георгійович був пронириливий, хизувався, що «хитріший за єврея», розумів, що реєстрацію треба будь-яким чином оминати. До війни він працював шофером і мав велику кількість знайомих, за плечима у нього була Фінська війна і

поранення, спроба вивезти з Чернігова партійні документи, перебування у Київському котлі, повернення додому. Документи дружини він спалив. Видав версію, що вони згоріли у будинку двох сестер Раїси на вулиці Коцюбинського, які виїхали в евакуацію. Батьки повінчалися у Єлецькому монастирі, вся вулиця дала підписку, що Раїса – не єврейка (записали її Ісаківною, а не Ісааківною), переховувалися у сестри Петра Мані біля музею Коцюбинського.

Але Раїсу арештували 11 січня 1942 р. Один з наглядачів був знайомим, він наказав Раїсі цілодобово мити у тюрмі підлогу. Коли камери заповнювалися, людей вивозили у «душогубку», звільняючи місце наступним, але прибиральниць при цьому не чіпали. Врешті батько знайшов знайомого, який звільнив Раїсу, очевидно і інших людей також, але сам після цього застрелився. На жаль, прізвище того чоловіка невідоме.

Якийсь час переховувалися у сіновалі, а схованці біля Троїцької гірки. Допомагала мати Петра – Серафіма Микитівна. Але довго в Чернігові залишатися було неможливо. Врешті подалися у партизанський загін Таранущенко всією родиною. На той час загін діяв в районі Михайло-Коцюбинський – Довжик – Мокрі Велички – Любеч. Віктор Петрович запам'ятав, як батько будував халабуду з подвійним дном. Мати там стригла партизанів, хлопці до неї залицялися. Батька через ревності партизани зв'язали і трохи не застрелили, Раїса його ледь врятувала. Петро воював у загоні, а свої родини партизани перевели до с. Мокрі Велички біля Любеча. Пристроїли їх по хатах. Раїса Бичек з синами потрапила у хату до двох сестер-сиріт, з якими дружила і після війни. Але у це село прийшли власівці. Родину Бичеків негайно перевезли на підводі у ліс знову до партизанів, під час втечі власівці стріляли навздогін, був поранений кінь.

Повернулися до Чернігова. Жили в картоплянику, страждали від вошей. Петро Бичек влаштувався електриком на ТЕЦ. Поряд була шерстяна фабрика, де він познайомився з її директором – німцем

Пельтнером. Директор був дуже авторитетним. Пили вони частенько з Петром Бичеком і багато говорили. Пельтнер скаржився на Гітлера, через ненависну йому війну він втратив двох синів під Сталінградом. Пельтнеру подобалися портрети Чарлі Чапліна і Шевченка, що висіли на стіні у батька, але радив їх зняти, бо німці такого не оцінять. Він чудово знав, що дружина Петра – єврейка.

Вночі Раїса і хлопці зайшли в хату до батьків Петра помитися. Це побачила сусідка на прізвище Гарига і заявила на них у поліцію. Петро чекав арешту і готувався зарубати поліцая сокирою. Його ледь втримала бабуся, що кричала у відчаї: «Що ти робиш! Вони всю вулицю знищать!». Родина сховалася у с. Жавинці у знайомих.

Пельтнер потребував робітників на фабриці, за допомогою Петра він звільняв людей з Яцевського табору, влаштовував на роботу, звідки частина з них потрапляла до партизанського загону.

Раїсу Бичек і дітей почали шукати. Арештували батьків Петра Серафіму Микитовну та Георгія Митрофановича. Приїхав Пельтнер на білій кобилі шукати Петра. Йому сестра бабусі розповіла про арешт діда з бабою. Над дідом знущалися, бороду висмикували, але він дійсно не знав, куди заховалися діти і онуки. Серафіма Микитовна знала, але не видала. Лише молилася за них. Пельтнер на білій кобилі прибув до відділу поліції на перехресті сучасних вулиць Коцюбинського та Кирпоноса. Коли почали гукати їх у коридорі по прізвищу, Серафіма Микитівна була впевнена, що поведуть на розстріл, і лише хрестилася і про себе молилася, щоб стріляли у спину. За наполяганням Пельтнера звільнили старих Бичеків.

Невдовзі поліції стало відомо про їхню схованку у Жавинці. У березні 1943 р. переходили через Десну до с. Количівки. Петро Бичек психологічно вимотався від постійного напруження, хвилювань за родину. В цей момент він готовий був втопитися у заброді з льодом. Раїса ридала і зупинила чоловіка. У Количівці притулок їм надали Чиж Савелій Омелянович – бджоляр та його дружина Уляна. Вони мали багато дітей,

але наважилися віддати своє горище родині Бичеків, оскільки Петро допоміг їхнім родичам звільнитися з Яцевського табору. У цьому ж дворі жили мадяри.

Через деякий час батько зробив для сім'ї фальшиві документи, і перевів їх через міст, який охороняли мадяри, назад до Чернігова. Залишивши дружину з дітьми у ямі для зеніток біля Троїцької гірки, Петро пішов до рідної сестри Тетяни, що була заміжжям за Олексієм Костянтиновичем Чугаєм, який за часів окупації став священником. Від сестри почув: «Здав би ти, Петре, цих жидів, та й не мучив би всю сім'ю!» Петро виругався матом, і пішов до матері, яка вкотре їх прийняла, незважаючи на попередні випробування. Але священник ділився продуктами, після війни він залишився у сані.

Наприкінці окупації німці взяли з Петра Бичека підписку про співпрацю з німецькою владою, за це обіцяли не чіпати родину. Німцям Петро Бичек нічим не служив. Подібну підписку німці взяли і з двоюрідного брата Петра – Дуденка Григорія Ілліча, що був ще неповнолітнім.

Звільнення Чернігова зустрічали вдома. Відразу після звільнення Петро Бичек пішов до КДБ разом з братом, розумів, що підписка німцям все одно впливе на поверхню. Радянська влада посадила Петра Бичека до тюрми. Раїса носила чоловіку їжу, у горщик з кашею всередині «замазувала» записки. Її знайомий Дудчин (єврей) допоміг їй написати лист особисто Сталіну, переказавши всі поневіряння родини, та причину підписки німцям. Від Сталіна прийшов наказ: негайно звільнити Петра Бичека. Віктор Петрович Бичек особисто бачив лист і відповідь в архіві СБУ. А двоюрідний брат Петра був за підписку про співпрацю з німцями відправлений на 5 років на лісоповал [7].

Таким чином, у даній статті ми оприлюднили історії 6-х респондентів, що пережили часи Голокосту на Чернігівщині. Всі вони на той момент були ще дітьми і в різній мірі пам'ятали якісь моменти тієї

трагедії або переказували її зі слів батьків. Вони були врятовані тому, що були дітьми змішаних шлюбів, поряд з якими, подекуди ціною власного життя і здоров'я були українські мами, мати-росіянка, батько-українець Петро Бичек, дідусі, бабусі та інші родичі. Але якраз на прикладі цих свідчень ми можемо зрозуміти наскільки кривавою була політика німецьких окупантів щодо єврейського населення, якщо неймовірними зусиллями, а подекуди відвертим дивом, були врятовані діти змішаних шлюбів. Ми пересвідчилися у тому, що і радянська влада не подбала заздалегідь про організовану евакуацію єврейського населення, знаючи ставлення німців до нього. Мобілізувавши чоловіків-євреїв на фронт, радянська влада не поінформувала їх родини про небезпеку знищення окупантами, чим залишила їх напризволяще перед Голокостом. Наші респонденти вважають, що в українському суспільстві часів Другої Світової війни не було відвертого антисемітизму. Але, як і в будь-якому суспільстві були свої мерзотники, і були свої праведники.

Окремі родини, що пережили жахіття Голокосту, піддалися репресіям іншого тоталітарного режиму – сталінського. Прикладом цього можуть слугувати арешт Петра Бичека, нічні обшуки у Моталія Вільямського. Причина цих трагедій у природі тоталітарного режиму, для якого ідеологія є значно важливішою за цінність людського життя.

Джерела та література

1. Виступ президента України Петро Порошенко на жалобній церемонії з ушанування пам'яті жертв у Бабиному Яру // <http://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-petra-poroshenka-na-zhalobnij-ceremoniyi-z-38337>
2. Інтерв'ю з Сидоренко Лілією Михайлівною
3. Інтерв'ю з Сокольським Яковом Борисовичем
4. Інтерв'ю з Хоменко Леонорою Матвіївною
5. Інтерв'ю з Юмашовою Аллою Аронівною
6. Інтерв'ю з Гоманом Аркадієм Євгенійовичем
7. Інтерв'ю з Бичеком Віктором Петровичем